

УДК 81(092)

*Анна Кришко,
аспірант кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

ГУМБОЛЬДТІВСЬКА АНТРОПОЦЕНТРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ МОВИ

У статті розглядається антропоцентрична концепція мови, яку створив видатний німецький вчений кінця XVIII – початку XIX ст. Вільгельм фон Гумбольдт, а також питання впливу гумбольдтівської лінгвістичної концепції на розвиток мовної освіти й науки в країнах Європи у XIX – на поч. XX ст. та на становлення мовознавства як самостійної наукової галузі.

Ключові слова: мовна освіта, філософія мови, антропоцентризм, мовознавство, діалектика, народний дух, рідна мова.

В статье рассматривается антропоцентрическая концепция языка, которую создал выдающийся немецкий ученый конца XVIII – начала XIX в. Вильгельм фон Гумбольдт, а также вопрос влияния гумбольдтовской лингвистической концепции, на развитие языкового образования и науки в странах Европы в XIX – нач. XX в и на становление языкознания как самостоятельной научной отрасли.

Ключевые слова: языковое образование, философия языка, антропоцентризм, языкознание, диалектика, народный дух, родной язык.

The article outlines the anthropocentric conception of a language, that have been created by the outstanding German scholar – Wilhelm von Humboldt, that had been working from the end of XVIII up to early XIX century. The article examines the question of the influence of Humboldt's linguistic concept on the development of language education and science in Europe in the nineteenth – early twentieth century and the establishment of linguistics, as an independent scientific branch.

Key words: language education, philosophy of language, anthropocentrism, linguistics, dialectic, folk spirit, the mother tongue.

Сучасні процеси глобалізації, позначені девальвацією традиційних національних цінностей, поставили під загрозу існування багатьох мов світу, тому рада Європи 2006 року надала чинності хартії регіональних мов або мов меншин, що призначена зберігати в Європі мови, які вимирають. Сьогодні при створенні нових мовних та освітніх законодавчих моделей необхідно звернутися не лише до сучасної практики європейських країн і

європейської науки, але і, з одного боку, до історичного досвіду створення європейської системи освіти, насамперед німецької з її моделлю класичного університету, яка з'явилася завдяки одному з найвидатніших представників європейської культури кінця XVIII – початку XIX ст. Вільгельму фон Гумбольдту в процесі реформи німецької освіти, а з іншого – до історичного досвіду вітчизняної науки й педагогіки, зокрема досвіду засвоєння й інтерпретації українською мовною освітою європейських ідей.

В оглядах розвитку теоретичних ідей і конкретних лінгвістичних досліджень, пов'язаних з історією мовознавства, В. Гумбольдт і його послідовники представлені недостатньо ґрунтовно. У цьому відношенні особливий інтерес представляє огляд лінгвістичних теорій латиського вченого професора Я. Лоя, де наукова спадщина німецького мислителя в області мови розглядається як діяльність засновника загального теоретичного мовознавства. Я. Лоя переконаний: «За виключенням Боппа і Соссюра, важко знайти мовознавця, який би міг дорівнювати Гумбольдтові за глибиною та силою впливу на весь наступний розвиток науки про мову» [11, с. 52]. Дослідник доводить, що від Гумбольдта йдуть лінії ідейного впливу в різних напрямках: І. Бодуен де Куртене, В. Вітні, Б. Кроче, Г. Курціус, Д. Овсянико-Куликовський, О. Потебня, А. Потт, А. Шлейхер, Г. Штейнталь, К. Фосслер та ін.

Мета статті – здійснити всебічне висвітлення гумбольдтівської антропоцентричної концепції мови, що значно вплинула на розвиток мовної освіти й науки в країнах Європи у XIX – на поч. XX ст. та на становлення мовознавства як самостійної наукової галузі.

Лінгвістична концепція Вільгельма фон Гумбольдта формувалася під впливом німецької філософії кінця VIII – першої половини XIX ст. – ідей Еммануїла Канта, Йоганна Фіхте, Фрідріха Шеллінга, Георга Гегеля. Передусім йдеться про притаманний Гумбольдту діалектичний підхід до мовних явищ як всеосяжний і різнобічний погляд на мову в аналізі, розкритті й потрактуванні її глибинної сутності, адже в працях представників класичної німецької філософії діалектика стала універсальним методом пізнання.

Під впливом вчення Еммануїла Канта (1724–1804) про антиномії чистого розуму Гумбольдт намагається з'ясувати діалектичну природу мови, яка складає її сутність як явища, що розвивається в часі й просторі.

Як зазначає Л. Іванова, на визнання Гумбольдтом діалектичного характеру мовних процесів великий вплив справив Йоганн Готтліб Фіхте (1762–1814), який розвинув «діалектичне сприйняття процесу діяльності» [10, с. 40]. Отже, гумбольдтівська концепція про те, що мова є продуктом діяльності людини і водночас самою діяльністю, зароджується на ґрунті ідеалістичної філософії.

Ідеї суб'єктивного ідеалізму Фіхте про пізнавальну діяльність суб'єкта як антитетичну взаємодію суб'єкта і об'єкта, можливості

вирішення протиріч між ними в синтезі протилежностей, що не знищуючи, а обмежуючи одне одну, зберігають єдність, віддзеркалилися в гумбольдтівському постулаті про суб'єктивно-об'єктивний характер людської мови. Гумбольдт як науковець вважає, що по відношенню до пізнаваного мова виявляється суб'єктивною, а по відношенню до людини – об'єктивною.

Тричленний метод Фіхте – теза, антитеза, синтез – був критично екстрапольований Фрідріхом Вільгельмом Йозефом фон Шеллінгом (1775–1854) із суб'єктивного ідеалізму на натурфілософію, що наскрізно просякнуло її ідеєю динамізму. Шеллінгова думка про те, що в природі діють роздвоєні, реально протилежні принципи, котрі, поєднуючись в одному тілі, надають йому характеру динамічної полярності, була перенесена Гумбольдтом на мову, яку він розглядає як живий організм, який, перебуваючи у постійному розвитку, поєднує та приборкує в собі полярні протилежності.

Учення Вільгельма фон Гумбольдта про духовне начало мови, про те, що мова є виявленням «духу народу», генетично пов'язане з творчим засвоєнням абсолютної ідеї «Феноменології духу» (1807) Георга Гегеля (1770–1831). Гегелівська діалектика, що є вченням про протиріччя як життєву силу всього сущого, знайшла своє втілення в тлумаченні Гумбольдтом мови як матеріально-духовної енергетичної системи, органічного, природного цілого, яке не можна розчленовувати на механічно поєднані частини.

У діалектичному підході до мовних явищ, поєднавши суб'єктивізм, Фіхте з натурфілософією Шеллінга та феноменологію духу Гегеля, Вільгельм Гумбольдт генерує концепцію мови як складний синтез внутрішньої і зовнішньої форми. Він стверджує, що синтез зовнішньої і внутрішньої мовної форми «поєднує щось таке, що не містилося в жодній з поєднаних частин як таких» і цей процес завершується лише тоді, «коли вся будова звукової форми міцно й миттєво зливається з внутрішнім формоутворенням (inner Gestaltung)», при цьому, як підкреслює вчений, справжній «синтез виникає з одухотвореності, яка притаманна лише вищій енергійній силі» [5, с. 107–108].

Таким чином, філософія мови, яку створив Гумбольдт, закладаючи основи теоретичного мовознавства, генетично пов'язана з німецькою класичною філософією. Маємо зауважити, що і саме усвідомлення мислителем необхідності створення лінгвістичної теорії як окремої сфери наукового знання, яке має спиратися на глибоке філософське обґрунтування, постає не без впливу ідей німецького ідеалізму, насамперед комплексу праць Фіхте, об'єднаних назвою «Науковчення» (1794–1813), де філософія німецького мислителя постає як «вчення про науку». Суть цього вчення полягає в тому, що для Фіхте будь-яка спеціальна наука як певна система логічних понять сягає єдиного для неї основного положення, яке, проте ще не є безумовним і не обґрунтовується цією наукою, а завдання

філософії як «науки про науку» полягає в тому, щоб визначити основоположні засади усякого знання, що мають бути безумовними та єдиними для всіх наук [2, с. 373].

З іншого боку Гумбольдт продовжує ідеї Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), який по суті заклав нову теорію мови. Гердер вважав, що душа людини бере початок від духу – живої активної сили природи. Розуміючи мову не як звукове чи буквене вираження думки, а як певне віддзеркалення духовного начала світу, Гердер стверджує, що духом людини безпосередньо сприймаються ідеї – думки, слова ж є лише згадкою про них. Свідомість німецький романтик вважає якістю людини, а мову – її витвором.

Плідно поєднавши гегелівське розуміння категорій як носіїв думки з ідеями Гердера, Вільгельм Гумбольдт створює власну концепцію взаємодії духу і мови.

Одним з ключових понять у філософії мови Гумбольдта виступає категорія «народного духу». Стверджуючи, що «мова й духовні сили розвивають не окремо одне від одного і не послідовно одне за одним» [5, с. 67–68], а є виявленням внутрішньо єдиного і нерозривного процесу мислення, німецький учений встановлює тотожність між поняттями «дух народу» і «мова народу». Він пише: «Мова є нібито зовнішнім виявленням духу народів: мова народу – це його дух і дух народу – це його мова» [5, с. 68]. Дефініція «народного духу» включає наступні визначення, які дозволяють з'ясувати якісні характеристики цього поняття: «духовна сила народу», «найбільш життєве й самостійне начало», «творча самостійність», «духовне начало», «духовні особливості нації», «інтелектуальна своєрідність народу» [5, с. 68]. Дух народу через мову реалізує себе насамперед «на шляхах поетичної творчості й філософських передбачень» [5, с. 68].

Саме у взаємодії мови і духу найповніше проявляється діалектичний метод Гумбольдта, успадкований ним від класичної німецької філософії. У діалектичній взаємодії духу і мови Гумбольдт виявляє цілий ряд закономірностей: вплив духу на мову як запліднюючого начала; відносна самостійність мови по відношенню до духу; зворотній вплив мови на дух; взаємозв'язок духовної діяльності й мови; нероздільність мови і духу, на певному етапі їх злиття і навіть тотожність.

Вплив духу на мову виявляє себе у двох аспектах: 1) мова відтворює рівень потужності, спрямованої на неї духовної енергії; 2) сфера діяльності духу має різні шляхи реалізації не в рівній мірі орієнтовані на мову, тому одні народи, сприймаючи в особливий спосіб природу символів, йдуть шляхом зосереджених роздумів, а інші використовують мову більш прагматично, для досягнення взаєморозуміння в їх зовнішній діяльності, лишаючи необробленими значні ділянки мовної царини.

Відмінностям мов Гумбольдт надає всесвітньо-історичного значення. Визначаючи причину несхожості мов німецький учений вбачає в духовній

силі народів. Він встановлює пряму залежність між характером мови і характером народу. Ця думка висловлюється в різних роботах, зокрема у статті «Спробі аналізу мексиканської мови» (1821) вчений пише: «Кожна мова сукупно представляє людський дух, оскільки кожною мовою розмовляє певна нація і кожна з них наділена певним характером, то цей дух представлено лише з одного боку» [4, с. 364]. У статті, яка так і називається «Характер мови і характер народу» (1822), ця думка знаходить своє продовження: «У мові ми завжди знаходимо сплав докорінно мовного характеру з тим, що засвоєно мовою від характеру нації» [7, с. 373]. Німецький мислитель вважає, що від початку свого утворення мова відчуває на собі характерний вплив думки, світовідчуття народу, системи його світосприйняття, які надають їй неповторної своєрідності, роблять її унікальним явищем світової культури. Протиставляючи характер мови її зовнішній формі, Гумбольдт стверджує, що він криється у способі поєднання думки зі звуками, у цьому він подібний до духу, який, проникаючи у мову, одухотворяє її як власне тіло. «Характер, – пише вчений, – є природний наслідок невинного впливу, який здійснює на мову духовна своєрідність нації» [5, с. 167].

Судження, з якого розпочинається стаття «Характер мови і характер народу», «...різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття виявляються у дійсності різними світобаченнями» [7, с. 370], і до якого звертається вчений від початку своєї наукової діяльності, зокрема у статті «Про вивчення мов, або План систематичної енциклопедії усіх мов світу» (1801–1802) «Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її» [6, с. 349], закладає теоретичне підґрунтя одного з основоположних понять цілого ряду сучасних дисциплін: етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології – «мовна картина світу» чи «мовна модель світу», яке в науковий обіг буде введене Л. Вайсгербером. Як зазначає В. Даниленко: «Ідею етнічності мовного змісту Л. Вайсгербер знайшов у вченні В. Гумбольдта про внутрішню форму мови, на підставі чого він і побудував свою теорію мовної картини світу (Weltbild der Sprache)» [8, с. 10].

Усі наступні опрацювання поняття мовної картини світу тим чи іншим чином повторюють гумбольдтівське твердження про те, що кожна мова відбиває відповідний спосіб сприйняття й організації світу, і носії різних мов сприймають світ по-різному, крізь призму рідної мови.

У неогумбольдтіанстві активно розроблятиметься поняття «рідна мова». Так, Е. Сепір визначить як одну з найважливіших її функцій – ідентифікаційну, адже, на його думку, мова є своєрідним потенційним символом соціальної солідарності всіх, хто говорить нею. Спираючись на гумбольдтівські концепти, Л. Вайсгербер створить концепцію рідної мови, яку кожна спільнота несе в собі як спільне надбання і внутрішньо пов'язується нею в культурно етнічне ціле. Мовна спільнота відтворює світ за допомогою слова і ця творчість є перманентним ідіоетнічним

процесом, який становить сенс існування як конкретної рідної мови, так і мовного розмаїття загалом. Л. Вайсгербер сформулює закон мовної спільноти, згідно з яким мова існує лише в колективі людей, для котрих вона є рідною: «Рідною для кожної людини є мова її мовної спільноти. Ні в кого немає особисто своєї мови, ніхто не здатний існувати без рідної мови. Для правильного розуміння ролі мови в людському житті потрібне, отже, точне знання суті й можливостей рідної мови в житті мовної спільноти» [3, с. 80].

У статті «Спроба аналізу мексиканської мови» Гумбольдт розкриває діалектичну природу порівняльно-історичного методу, який здатен висвітлити глибинну сутність мови і прояснити «систему ідей людства взагалі й людини, яка належить до тієї чи іншої нації, зокрема» [4, с. 366]. Виходячи з діалектичного розуміння окремої мови як фрагменту сукупності всіх мов, які існують чи існували на Землі, і водночас окремої мови як цілого, яке складається зі взаємодіючих і однакою чином цілеспрямованих частин, учений стверджує, що пояснити основи однієї мови неможливо без знання іншої. Оскільки кожна мова, за концепцією Гумбольдта, сукупно представляє людський дух, але представляє його однобічно, бо кожна мова представляє свій національний дух і характер, то цілісна загальномова панорама, на думку вченого, постає у співставленні кількох мов, при цьому таке співставлення дозволяє більш рельєфно окреслити значення й обриси рідної мови. Такий аспект порівняльного мовознавства, за словами Гумбольдта, має «значно вплинути на ставлення до рідної мови» [4, с. 367]. Німецький мислитель наполягає на тому, що завдяки своїй діалектичній сутності порівняльно-історичний метод, поєднавши вивчення граматичної будови й лексичного складу мови з аналізом екстралінгвістичних факторів, зокрема таких як «кліматичні, хронологічні чи політичні» [4, с. 367], та історичним і філософським поглядом на мову, спроможний вирішити подвійну задачу: по-перше, з'ясувати, як зі звуків утворюються слова і зв'язне мовлення; по-друге, яким чином мова для нації стає «органом осягнення світу, виникнення й формування ідей, імпульсом для розвитку духовної діяльності людства» [4, с. 369].

Сформулювавши теоретичні засади мовознавства на підставі основоположних ідей ідеалістичної діалектики німецької класичної філософії, Гумбольдт створив онтологію мови, висунувши цілий ряд концепцій, що складають філософію мови. Сучасні російські лінгвісти серед філософських узагальнень Гумбольдта як найбільш важливі виділяють три: 1) уявлення про світову мову (природну людську мову) як сутність, що саморозвивається – організм (систему); 2) уявлення про розвиток думки, згідно з яким думка з'являється з першою мовною дією й оформлюється у своїх категоріях (поняттях і уявленнях) у процесі формування продуктів мовних дій, тобто системи мови з її одиницями, класами, категоріями; 3) уявлення про причини саморуху системи мови

(мовного організму), внутрішні та зовнішні [1, с. 373].

Принциповим аспектом гумбольдтівської філософії мови як онтології було те, що вона від початку формувалася як антропоцентрична концепція, на підставі якої лінгвістика поставала як принципово гуманітарна наука «про мову в людині і про людину в мові» [9, с. 107].

Гумбольдтівську антропоцентричну концепцію мови викладено насамперед у роботах: «Про мислення і мовлення» (1795), «План порівняльної антропології» (1795), «Про дух, притаманний людському роду» (1797), «Ладій і Еллада» (1806), «Про вплив різного характеру мов на літературу і духовний розвиток» (1821), «Характер мови і характер народу» (1822), «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» (1830–1835), яка, між іншим, є відгуком на розвідку Гердера «Дослідження про походження мови».

Антропоцентризм як загальнофілософський погляд на мову утвердиться лише в третій чверті ХХ ст., проте антропоцентрична інтенція як гуманістична тенденція в мовознавстві починає виявлятися саме в німецькій філософії кінця VIII ст., в ідеях представника преромантизму Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), зокрема у його працях «Дослідження про походження мови» (1772) та «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791), наступником якого, як ми вже сказали раніше, і став Вільгельм Гумбольдт.

Отже, розглянувши гумбольдтівську антропоцентричну концепцію мови, маємо сказати, що філософія мови, яку створив Вільгельм фон Гумбольдт, закладаючи основи теоретичного мовознавства, генетично пов'язана з німецькою ідеалістичною філософією, насамперед діалектикою, яка, здобувши розвитку на ідеалістичному ґрунті, стала універсальним методом пізнання. У Гумбольдта діалектичний підхід до мовних явищ створює всеосяжний і різнобічний погляд на мову в аналізі, розкритті й потрактуванні її глибинної сутності. Завдяки діалектичному методу німецький мислитель виявляє одну з найважливіших проблем теоретичного мовознавства – зв'язок мови і мислення. На ґрунті ідеалістичної німецької філософії з'являється й основоположна для гумбольдтівської філософії думка про те, що мова є продуктом діяльності людини і водночас самою діяльністю. Розглядаючи мову діалектично як живий організм, що, перебуваючи у постійному розвитку, поєднує та приборкує в собі полярні протилежності, Гумбольдт переконує, що її не можна розчленовувати на механічно поєднані частини, адже вона є природним цілим – матеріально-духовною енергетичною системою.

Слід зазначити, що антропоцентрична концепція мови вченого комплексно розвивалася зарубіжними та вітчизняними мислителями ХІХ–ХХ століть. Перспективною, на нашу думку, буде подальша наукова розробка ролі і значення лінгвістичної концепції у контексті розвитку сучасної системи мовної освіти, зокрема питання впливу ідей Гумбольдта на відродження національних інтенцій і розвиток української мови й мовної освіти в Україні ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амирова Т. А. История языкознания : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Тамара Александровна Амирова, Борис Андреевич Ольховиков, Юрий Владимирович Рождественский / под ред. С. Ф. Гончаренко. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2005. – 672 с.
2. Асмус В. Фихте / В. Асмус, Л. Азарх // Философская энциклопедия : в 5 т. – Т. 5 : Сигнальные системы – Яхты / гл. ред Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – С. 373–376.
3. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Йохан Лео Вайсгербер / перев. с нем., вст. ст. и коммент. О. А. Радченко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. – (История лингвофилософской мысли).
4. Гумбольдт В. фон. Опыт анализа мексиканского языка / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. М. А. Журиной] // Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.] – М. : Прогресс, 1985. – С. 360–369. – (Языковеды мира).
5. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 37–298.
6. Гумбольдт В. фон. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. А. О. Гулыги] // Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 346–349. – (Языковеды мира).
7. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. О. А. Гулыги] // Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 370–381. – (Языковеды мира).
8. Даниленко В. П. Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера / В. П. Даниленко // Филология и человек. – 2009. – № 1. – С. 7–17.
9. Євграфова А. О. Гуманітарні ідеї в мовознавстві : еволюція поглядів / А. О. Євграфова // Вісник СумДУ. Серія Філологія. – 2007. – № 2. – С. 107–111.
10. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : научное пособие / Людмила Петровна Иванова. – К. : Освита України, 2006. – 312 с.
11. Лоя Я. В. История лингвистических учений : материалы к курсу лекций / Ян Вилюмович Лоя. – М. : Высшая школа, 1968. – 308 с.